

A történetírói tárgyilagosságról

A pozitivistá adatgyűjtőgető szenvtelenség és kategoriális merevség meghaladásának szükségletéből sarjadt szellemtörténeti iskola a múlt feltárása és feltárhatósága kiindulópontjának azt tekintette, hogy a történész is történelmi ember. A politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális mozgalmak magvát a bennük tárgyiasult lelkiségben vélte megtalálni. Egy finom intellektuális formába öntött elméletet alkotott a történelmi világ szerkezetének „pszichofizikai” jellegéről, a történelmi tények szellemi természetéről és egyediségéről. Az emberi cselekvés célirányos, teleologikus mozzanatának abszolutizálásából a „*wie es eigentlich gewesen*” (az „*ahogyan ténylegesen volt*”) rankei követelményének elvetését s az úgynevezett intuitív beleérzés vagy beleélés, az *Einfühlung* módszertani elvét szűrte le. Ezzel — amint Friedrich Meinecke találoán megjegyezte — a történészt és a történelmet „belehajította a kölcsönös egymásbahatás olvasztótégelyébe”.

Lenin a polgári történetírás általános jellemzőjeként tekintette „a mai rend vonásainak átvételét minden korra és népre” (*Összes művei*, 1. Budapest, 1963. 140.), s ez elsősorban talán éppen a szellemtörténetre érvényes. Kidolgozói és követői tételes bölcséleti alátámasztását nyújtották annak a történetírói gyakorlatnak, amely a múltat introjekció útján, a ma léhelyzetének a tegnapi vetítésével akarja megközelíteni. A hegeli történelemfilozófiára is hivatkozva azt mondták, hogy a bűnök és az erények mindig ugyanazok, a szellem lényege szempontjából nincs új a nap alatt, a múlt és a jelen tökéletes összhangban van, s a történész csak úgy hatolhat be a letűnt idők titkaiba, ha tántoríthatatlanul eme összhang vonalán halad; az „empirikus indukció” csupán látszateredményekhez vezet, mert az emberiség története nem más, mint az emberi szellem története.

Igaztalan volna ezt a gondolatsort egészében irracionálisnak bélyegezni. A szellemtörténet főleg módszer volt, s mint ilyent, közelebről meghatározta egy sajátos posztracionalizmus. Ellentmondásos és a tényleges módszertani kérdésektől gyakran végtelen metafizikai mezőkbe is átvilágító tételei zárt egyértelműséggel hirdetik, hogy a múlt történéseinek igaz megismerése csak a „jelenvalóság” közvetítésével érhető el. Wilhelm Dilthey így írt: „A történelemtudomány lehetőségeinek az az első feltétele, hogy én magam történelmi lény vagyok”, az, hogy „a társadalom kölcsönhatásaiba a társadalom különböző rendszereinek metszőpontjaként vagyok beleszőve” (*Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, Gesammelte Schriften. VII. Stuttgart, 1958).

Ez fölöttébb logikusnak látszik. Nem véletlen, hogy a szellemtörténeti iskola és a marxista társadalomtudományi metodológia között sokan bizonyos formális érintkezési pontokat véltek felfedezni. Elméleti alapjaik különbözősége folytán viszont homlokegyenest szembenállnak egymással. A szellemi tényezők elsődlegessége, lényegi állandósága, minden ismétlődést kizáró konkrétsága a *Geistesgeschichte*-ben olyan feltételek, amelyek a történetírást könnyen mítoszalkotássá alakíthatják; a törté-

netírói újratereztető erő kultusza pedig leigazza magát a történeisztt, s bizonyos konjunkturális érdekek szószólójává változtatja. Mindez a marxizmustól idegen, mert az a világmozgás objektívtásából indul ki, s annak anyagi determináltságát helyezi előtérbe. Az alany aktív szerepe a marxista ismeretelméletben a tárgy elsajátításának tudatossági fokát jelöli. Míg Dilthey és Troeltsch, Rickert és Windelband a jelenben olyan pszichológiai összetevőket, érzelmi viszonyulásokat és szellemi alakzatokat kerestek, amelyek történelmi töretlenségükkel és egyenesvonalúságukkal — úgymond — visszavezetnek a múltba, addig a marxizmus az alacsonyabbrendű és magasabbrendű társadalmi alakulatok közötti ontológiai kapcsolat egyirányúságát vallja, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy az utóbbiak objektíve magukban foglalják az előbbiek teljesebb áttekinthetőségét is.

A fasiszta ideológia koordinátarendszerében a szellemtörténet a „megismerően harcolás és harcolva megismerés“ feladatát kapta. A *Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* elsőrendű célja a Führerelv és a fajteória történelmi megalapozása volt. Ezzel a polgári történetírás válságának mélypontjára jutott. A történeisz—történelem viszony kérdése megdöbentő értelmet kapott, s messze hullámozó vita bontakozott ki a historikusok erkölcsi felelőségéről. A pozitívták lemondással idézgettek Ranke 1836-ban tett kijelentését: a történelem soha nem javította meg a politikát, a politika viszont rendszerint elrontotta a történelmet. A közvélemény szintjén is mindinkább kétségbe vonták a történelemtudomány társadalmi hasznát és gnoszeológiai értékét. Fausttal azt szavalták: „Mit a múlt szellemének mondanak, az az urak saját szelleme csak, s bennük tükröznek az idők is.“ Egyszóval Klio elveszítette korábbi tekintélyét.

Ennek okai a Walter Frank-féle „történeisztek“ feltűnésénél és kárhozatos tevékenységénél kétségtelenül többrétűbbek voltak. Részletes tárgyalásukra azonban nem térhetünk ki. Csak a kételkedők és Faust-epigonok ismeretelméleti-episztemológiai érvelését óhajtuk vázolni. Eszerint a Dilthey-től idézett tétel negatív előjellel igaz: a történelemtudomány eredendő és leküzdhetetlen átka — objektumának és szubjektumának, tárgyának és alanyának elválaszthatatlansága. Ebből következően az időbeliség az időtlen ellen van; a történeisz szükségyszerű jelenben-élése kizárja a múlt adekvát megközelítésének még a lehetőségét is. Így a történelemtudományban nem beszélhetünk fokozatos ismerethalmozódásról, csak egymástól független és egymással szemben közömbös szubjektív logikai konstrukciókról.

Ezzel a szélsőségesen agnosztikus állásponttal gyakran vitába szálltak maguk a polgári történeisztek és ismeretkritikusok is, de soha nem cáfolták érdemben. Megpróbálták — főleg a pozitívták — egy olyan etikai-egzisztenciális rendszerbe helyezni a történeisztt, amely a politikai-egzisztenciális örvénylésen és a társadalmi mán kívül állva biztosítani tudja a tökéletes pártatlanságot. Törekvésük, természetesen, meddő maradt. Kiutat kerestek a szellemtörténeisztek is, s eközben az egész polgári történetírás egyre jobban dezintegrálódott. Ugyanakkor — s ez mindezekelőtt a marxizmus térhódításának, a történelmi materializmus szüntelenül növekvő hatásának tulajdonítható — egy ellentétes folyamat is megindult: a két fő irányzat közeledett egymáshoz. Az egyik oldalon

kezdtek feladni az el nem kötelezettség önáltató gondolatát, a másik oldalon eltávolodtak a mítoszalkotás gyakorlatától. A jelen és a múlt, illetve a történész és a történelem kölcsönös viszonyára vonatkozó nézeteik végül szinte teljesen egyneműsödtek a következő — Arnold J. Toynbee megfogalmazta — ismeretelméleti hitvallásban: „A történész nem nézheti az emberiség történetét az Isten szemével. Csak a mozgásban levő ember szemével vizsgálhatja, aki maga is közreműködik az emberiség szakadatlanul játszó drámájában“ (*Institut für europäische Geschichte. Mainz. Verträge*, nr. 28. Wiesbaden, 1960).

A jelen itt már nem „építő introjekció“ alapja, mint Diltheynél, hanem reális társadalmi, politikai és kulturális közeg, melytől a történész nem szakadhat el. Toynbee helyesen állapítja meg, hogy az ókori görög és római világ történetét nemcsak a ténybeli tudás gyarapodása miatt írták annyiszor újra a modern történészek. A régészek csodálatot érdemlő munkával hatalmas archeológiai és epigráfiai anyagot hoztak felszínre az utóbbi másfél-két évszázad alatt, de tudománytalan volna kizárólag ezzel magyarázni az athéni, a spártai vagy a római társadalom történelmi képének módosulásait. Először az értékelési szempontok változásait, a társadalmiságnak és szellemiségnek nemzedékről nemzedékre menő újratermelődése által kipontozott mozgásait kell figyelembe venni, s csak azután az ismeretek mennyiségi bővülését.

Toynbee-nak sikerül megragadnia a történelmi kutatás egyik fontos sajátosságát: a szubjektum kettősségét és részbeni feloldódását az objektumban. Csakhogy nála ezek a fogalmak a lehető legszűkebb metafizikai értelmükben szerepelnek, s így álláspontja a mi számunkra elfogadhatatlan. Ha boncolgatni kezdjük, kiderül, hogy ez az álláspont nagyfokú relativizmust takar, amely a történelmet a határos igazsággal szemben bizalmatlanná teszi, alkotóerejét megbénítja, a jelen tér- és időviszonyait ellentétbe állítja, s végső soron gátat emel a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárása elé. A szellemtörténelmi koncepcióban a történész a történelmi megismerés alfája volt, Toynbee-nál viszont annak omegájává válik. Számára a historikus mint társadalmi-történelmi ember nem a megismerés potenciálisan végtelen lehetőségeinek hordozója, hanem ellenkezőleg, egy „négydimenziós világ“ tehetetlen foglya: „múltra vetett pillantását jelenbeli kutatási helyzetének állandóan változó pozíciója határozza meg.“ Toynbee a vallásban véli megtalálni azt az erőt, amely képes áttörni a „négydimenziós világ“ falait. „A vallás az a sugallat — írja a már idézett helyen —, amely a történelmet útjának végére vezeti, mégha eredetileg a szellemi ösztönzés tudásvágya is indította el“.

Napjaink polgári történetírása a különböző irányzatok sokszínű képét mutatja. A történész jelenhez láncoltságának és a történelem történészhez kötöttségének eszméje is nagyon sok változatban jelentkezik. Gyakran csak pusztán ténymegállapításként, s szubjektívizmustól mentesen. Máskor bizonyos szakmai rezignáltság kifejeződéseként, melyet abszolútnak vélt igazságok, támadhatatlannak hitt eredmények viszonylag gyors meghaladása táplál némely gondolkodó érzésvilágában. A „kritikai történelemfilozófia“, a „Kanthoz való visszatérés“ és a crocei újhegelianizmus követőinél egy szélesebb filozófiai rendszerbe ágyazódik, s néha lételméleti idealizmusba is átcsap. Jellemző ebből a szempontból Henri-Irénée Marrou *De la connaissance historique* (A történelmi megismerésről) című

műve, amely a történeti kutatással kapcsolatos mindennemű módszertani vizsgálódás sarkköveként taglalja azt a tételt, hogy „a történelem elválaszthatatlan a történelemtől“ (*L'histoire est inseparable de l'historien*).

Marrou nevének a nyugat-európai történészkörökben számottevő súlya van. Régészeti, egyháztörténeti és neveléstörténeti dolgozataival nagy tekintélyre tett szert, s zenekritikusi tevékenysége révén a hangversenytermek látogatói között is ismertté vált. Munkájáról az 1955-ös római történészkongresszuson G. Ritter, A. Momigliano és más historikusok elismerően szóltak, a neotomista Jacques Maritain pedig a Notre-Dame egyetemen tartott egyik előadásában kijelentette: „Lehet, hogy Marrou tanulmánya egy kissé túlságosan kantiánus ízű, de nézetem szerint mégis alapvetően igaz“ (*Pour une philosophie de l'histoire*. Paris, 1957. 21). Hazánkban Athanase Joja és Vasile Liveanu hívták fel a figyelmet Marrou könyvére, bírálva intuicionizmusát, „comprendre“-ális szemléletét és misztikus szellemét (*Teorie și metodă în științele sociale*, I. București, 1965. 14—15. 111).

Marrou összegezi a polgári történetírás tapasztalatait s a történelemelméleti gondolkodás Rickert—Weber-féle vonalának eredményeit. Szerinte történelmi realitása csak annak van, „amit a jelen és múlt közötti viszonyban, szintézisben a megismerő alany aktív közreműködése, kezdeményezése létrehoz“ (*De la connaissance historique*. Paris, 1958. harmadik átdolgozott és javított kiadás). Elismeri ugyan, hogy a történelemtudomány tárgyának léteznie kell, hisz máskülönben badarság volna történeti megismerésről beszélni, de úgy véli, hogy soha nem ragadható meg a maga objektív valóságában, mert mihelyt közeledünk hozzá, abban a pillanatban átformálják „a megismerő szubjektum kategóriái vagy ... azok a kényszerűségek, amelyek ráerőszakolják magukat a történelemtudományra“. A história mindig a historikus históriája; a történeti munkák mindig a jelen érdekeihez és szükségleteihez tapadnak. Vagyis, matematikai formulába sűrítve:

$$\text{Történelem} = \frac{\text{Múlt}}{\text{Jelen}}$$

„Ezzel a képlettel — írja Marrou — egyszerűen azt akarom nyilvánvalóvá tenni, hogy amint a matematikában is más dolog a viszony, mint a viszonyban álló terminusok nagysága, éppúgy a történelem is a történész kezdeményezésére felállított reláció, viszony az emberiség két síkja, a hajdani emberek átélte múlt és a jelen között, viszony, amelyben kifejeződik a múlt visszanyerésére irányuló erőfeszítés a későbbi ember vagy emberek javára.“ És hozzáfűzi: „*Omne simile claudiat*: az összehasonlítás tökéletlen, mert míg egy matematikai viszonyban mindkét terminus saját realitással bír, addig a történelemben ez a két sík csak az őket egyesítő megismerésen belül fogható fel“.

Nem az objektív történelmi folyamat és annak szubjektív tükrözése — a történelmi tudat — közötti tényleges különbségek kibontására törekszik Marrou, hanem az utóbbit teljesen elszakítja az előbbitől, hogy aztán fordított feltételes viszonyba állíthassa őket. A jelen és múlt közé ontológiai szakadékot vág, a múltat szétrombolja, majd pedig újjáteremtését a megismerés személyi lényegként felfogott jelenbeli aktusára bízta. Az időt intuícióval hidalja át, de ezt az áthidalást a történész hitén és

elkiismeretén kívül semmi sem támasztja alá. Így a mindenki számára érvényes igazságtól akarva-akaratlanul eljut az *én* számára érvényes igazsághoz, s innen már csupán egy lépés van a prezentisták közismert tétéleig: „a historikus azt talál a múltban, amit keres.“

A történész szükségszerű jelenben-élésének ténye vitathatatlan, s az sem kétséges, hogy munkája szinte minden mozzanatának kora történelmi gyakorlatához kapcsolódó és arra visszaható jellege van. A „*sine ira et studio*“ tacitusi eszménye már Tacitusnál összeomlott, s Ranke követelménye, hogy a historikus „oltsa ki magát“ és úgy közeledjék a múlthoz, Rankenál is csak fikció maradt. Az egzisztenciális értékek önkényes szertelensége ellen a tudományban küzdeni kell, de nemcsak értelmetlen, hanem káros is e küzdelem nevében szélmalomharcot vívni. A történelemtudomány megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő emberek tevékenységét és e tevékenység objektív eredményeit vizsgálja, s a kutató szubjektum ugyancsak megfontolással vagy szenvedéllyel cselekvő, határozott célokat követő ember. Még pozitivista adatfetisizmus esetén sem szemlélheti tárgyát úgy, „mint egy természettudós a rovar átváltozásait“ (Hippolyte Taine), s még a ténygyűjtés első, viszonylag értékmentes stádiumában sem mellőzheti az értékelést.

Az is tagadhatatlan, hogy a történelmi folyamat ontológiai-alaki nyitottsága s a történetírói alanyiságnak társadalmi tárgyisághoz kapcsolódása sokszor a konjunkturalizmus veszélyét rejti magában. A történelemalkotó és történelmet magyarázó ember egységében a történelemtudomány önmegismerés, s mint ilyen, táptalaja lehet a szubjektivizmusnak. „A világszisztem minden gondolati képmását objektíve a történelmi helyzet és szubjektíve szerzőjének testi és szellemi alkata ténylegesen korlátozza és korlátozni fogja“ — írta Engels (Marx—Engels: *Művei*, 20. Budapest, 1963. 40). Mindez azonban nem indokolja és nem igazolja a közvetlenül adottól szabadulni vágyó ember gyarlóságának hangulatát, s alapvetően hibás a prométheuszi szimbólumra, a történész jelenhez láncoltóságára, illetve a történelem történészhez kötöttségére egyszerűsíteni a történeti megismerés sajátosságát.

A mindenkori jelen a maga konkrét formarendszereivel nemcsak kötelező valóság a történész számára, hanem ugyanakkor kitermelője is azoknak az objektív feltételeknek, amelyek lehetővé teszik, hogy a végesben mindinkább felfedezhessük a végtelent, az egyediben a különöst és a különösben az általánost. A történelem a maga állandó előrehaladásában mind szélesebb horizontot nyit a visszatekintő szemlélődésnek, s a történész, ha együtt halad a fejlődés objektív menetével, mind mélyebbre tud ásni a múlt bonyolult összefüggéseiben. „Az emberi történelemmel úgy vagyunk, mint a paleontológiával — jegyzi meg Marx. — Még a legjelentékenyebb elmék sem látnak meg elvből, az ítélőképesség valamilyen vakságából folyóan, olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak. Később, ha eljött az ideje, csodálkoznak, hogy annak, amit azelőtt nem láttak, mindenütt még nyoma található“ (Marx—Engels: *Válogatott levelek*. Budapest, 1950. 233).

A történelemtudomány történeti meghatározottsága a társadalmi és időbeli haladásban, a historiográfiai gyakorlatnak csak egyik oldalát világítja meg. Bármennyire jelentős is legyen ez az oldal, önmagában nem elegendő ahhoz, hogy felfedje azokat a mozgatórugókat, amelyek a

történetírók anyagának állandó újraértékelésére ösztönzik, s a történelemtudományt előbbre viszik. Helytelen volna például, ha a történeti kutatásnak a második világháború után tapasztalt fellendülését és eredményeit csupán arra vezetnék vissza, hogy ebben az időszakban maga az objektív történelmi valóság is az igazság fokozottabb érvényesítése felé haladt. Egy ilyen felfogásban a pozitivista „milieu“-elmélet kísértene, vagy éppenséggel a Marrou-féle koncepció.

Mint minden tudományág, a történelemtudomány is alá van rendelve saját benső immanenciájának, általa létezik és általa az, ami. Fejlődése a külső társadalmi determináltság és a benső önmozgás dialektikus összekapcsolódásában valósul meg. Ez jelöli ki a tudományok rendszerében elfoglalt helyét is. Ennek az egységnek szerves eleme maga a történész.

A történész csak úgy rekonstruálhatja helyesen a történelmi tényeket s az azokban testet öltő általános tendenciákat, ha a megismerés objektív törvényei megkövetelte irányba halad. Elméleti premisszái nem lehetnek önkényesek, hanem a társadalom valóságos szerkezetét kell tükröznék, s nem tekintheti azokat feltétlen igazolást váró tételeknek vagy a „konstruálás emeltyűinek“. A források formai tanulmányozását, használhatóságuk megállapítását, tartalmi értelmezését és hipotetikus összefüggésekbe helyezését, a számításba jöhető összefüggések párhuzamos felvázolását s a valósínűek kiválasztását — mindezt köteles a módszertani apparátus és a technikai segédeszközök adott gazdagságán belül elérhető legszigorúbb tárgyilagossággal végezni. A múlt nem egy amorf osztrandó, melyet a jelen osztó munkája változtat alakos építménnyé — mint Marrou hiszi —, hanem a történéstől független valóság. A historikusnak szilárd szakmai fegyelmességgel kell dolgoznia, a tényeket „...nem az emberek szubjektív óhajainak, nem pillanatnyi politikai szükségleteknek, nem konjunktúra-szempontoknak megfelelően kell ismertetnie, hanem úgy, ahogy azok megtörténtek, az élet igazságának megfelelően“ (Nicolae Ceaușescu: *A Román Kommunista Párt — a román nép forradalmi és demokratikus harcának, a romániai munkás- és szocialista mozgalom hagyományainak folytatója*. Bukarest, 1966. 8).

A marxista történetírás a múlt önmagában való adottságának elvi tételéből indul ki. Ebben a keretben a történelmi folyamat általános ontológiai, genetikai és idő-strukturális szerkezete, akár csak az egyedi események ok—okozati kapcsolatai, a kutató elme pontosságra törekvésének mércéjévé válnak. A jelen befolyásolja ugyan a múlt tükrözését, de nem foszthatja meg a múltat objektív létformájától, ez pedig lehetővé teszi, hogy történelmi tudatunkat szüntelenül szembesíthessük a történelmi valósággal. Új források felszínre kerülésével, új értelmezési síkok kialakulásával a történelemtudomány mind átfogóbban veszi birtokába a „magában való“ történelmet. A történelmi tudatnak a jelenbeli történelmi gyakorlatból eredő közvetlen gazdagodása révén a történész kiszabadul a Toynbee emlegette „négydimenziós világ“ fogságából, s társadalmiságának és szellemiségének egyre magasabb szintre emelkedése állandóan közelebb viszi tárgyának exhausztív teljességéhez. A megismerés viszonylagos és határtalan jellegének időben kibontakozó dialektikája ez, s ugyanakkor az immanens és külsődleges tényezők kölcsönhatásának egy olyan tudományelméleti példája, amely feltétlenül elmélyült tanulmányozást érdemel.